Գրի եւ Գրքի Մեծ Տօնը

> Սահակի և Մեսրոպի մահը հինգերորդ դարի շարժման վերջաբանը չէր։ Դա վերջ էր նիւթական գոյութեան, մսի և ոսկորի համար, մինչդեռ այդ երկու անունները ամբողջովին գաղափար են։ Այդ գաղափարի համար ոչինչ ընդհատում չէին երկու գերեզմանները, որոնցից մինը փորվեց Աշտիշատում, միւսը Օշականում։
>
> (Լէօ, Ս. Մեսրոպ. 236)

Ո՛ և իցէ շարժում իբրև հետեւանք մտքի և համոզումի գործունէութեան՝ իր կշիռքը ունի քաղաքակրթական կեանքի մէջ, և խորհել կուտայ մեզի ջանալ մարդուն և դարուն ետեւը ընթեռնուլ անոր ներքսագոյն ծալքերուն մէջ թրթռացող ոգին, իմացական էակը։

Ճիշդ նոյն բանն է որ մտքերնիս մէջ տեղի կ'ունենայ այսօր. Մենք կ'թռչինք հեռաւոր յիշատակներու. դար մը մեր առջեւ կ'կանգնի իր պատմական դէմքերովը, կ'խորասուզուինք իր խաւերուն մէջ, կ'մխրճուինք անոր էութեանը խաբերէն ներս, ուր իմացական հոգիներու ծփծփալը կ'զգանք։

Դարէն առաջ դարերը կան սակայն, որոնք իրենց յարաբերական կապերովը, իբրև աստիճանաւորութիւն, կ'ճշդեն բարձրագոյն կէտը, կ'արժեցնեն զայն իր բոլոր շինուածքովը, քաղաքական, մտաւորական, կրօնական շինուածքովը. Ասկէ ինքնին հարց կ'ծագի.

1. Ի՞նչ էինք պատմական հողի վրայ, 2. Ի՞նչ շրջաններէ անցանք. 3. Ի՞նչ հիմքերու վրայ բարձրացաւ Մեսրոպի և Սահակի դարը. 4. Ի՞նչ արժէքով կ'կանգնի մէջտեղը յարաբերաբար։

Խարխափումներու մէջ ճիշդ ինչպէս եղած են նախնական շրջանի բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդները, ցեղը տեղաւորուելու, պահպանուելու բնազդներով զինուած է. Մանր մասր խմբակցութիւններ, դաշնակից ուժերու վերածուած, հետզհետէ, բաղխումներ հարաւէն և հիւսիսէն, մանաւանդ հարաւէն, ու այդպէս կեանք մը որ կ'առնէ միւսներու մէջ՝ լեռներու կուշտին փակչած. հարաւը չա՛տ աւելի անգութ է իր դէմ — Ասորական իշխանութիւններ, բոլոր սարսափներով զինուած յամրից ցցուած, իրենց փրփուրը կ'թափեն մեր հարաւ — հիւսիսի ժողովուրդներու վրայ։

Արձանագրական փաստաբանութիւնը կայ է արդէն։

Ու եթէ արձանագրական պատմութիւնը, արեւելեան ինքնակալի մը գոռոզութիւնը փառաւորելու համար, խառնակումի, քանդումի լեզուն փոխ կ'առնէ՝ աւերող փառաւորութիւնը պանծացնելու համար, իբրև թէ կեանքի բոլոր հետքերը աւերելով, սրբելով, և սակայն, իբրև խօսուն հակադրութիւն, կու գայ ուրիշ արձանագրութիւն մը նախորդին ետեւէն, փաստաբանութեան երգը կ'սկսի յաջորդ արձանագրութեանց մէջ, ու երբ մէկ կողմէ կ'աւրէ, կ'հրձէ առաջինը, անշուշտ ակամայ, առանց գրելու, կ'ապացուցանէ ուրիշ պատմութիւն մը իբրև թէ ջնջուած դաշնակիցներու կորուստին վրայ։

Իշխող գլուխներ կ'բարձրանան, տիրելու, սանձելու, կազմելու և կազմակերպելու ներքին ուժեր երեւան կու գան։ Ու ատանցմով ցոյց տրուած է որ երկրին մէջ քարտէս մը պիտի պատրաստուէր պատմական արժէքով, իր մանր ու մեծ սահմաններովը։

Պատմական աւելի հաստատ հողի մը վրայ կ'բարձրանայ հայկական դրօշակը Արտաշէսեան հարստութեան օրով։ Հիմնադիրը, թերեւս, առաջին Հայն է որ ծրագրի մը գաղափարը կ'յղանայ՝ դրօշակի մը ծալքերը երերցնելու երկրին ընդարձակուած սահմաններուն վրայ և ուժերը կեդրոնացնելու անոր ներքև։

Փորձը անյաջող կ'անցնի, բայց մտածումը, իբրև գաղափարական ցանք, սերմանուած է ցեղին մէջ։

Իր թոռնորդին պահուած էր ան, Մեծն Տիգրանի մը։ Թողուած ծրագիրը կ'գործադրուի, սահմանները կ'քանդուին, պատմական հողը ծաւալ կ'առնայ, և դրօշակը արծուէ թեւերովը սաւառնած, Արարատէն կ'պարզէ իր թռիչները, կ'իջնէ դէպ ի հարաւ, Անտիոքէն ալ վար՝ դէպ ի Լիբանոյ լեռնաշղթային ստորոտները։

Ինքնակալին ձեռքն ա՛լ փնտռուած ոյժ մըն է. իր գունդերուն օժանդակութիւնը կ'զգացուի։ Եւ ահա արծուենման դրօշակը ճամբայ կ'ընէ դէպ ի Փոքր-Ասիոյ խորքերը, նոր և նորանշան յաջողութիւններով։

Արեւելքն ու Արեւմուտքը դէմ դիմաց կու գան. Հռոմի մէջ արձագանգ կը գտնէ Հայ անունը։ Մերթ տեղատուութիւն, մերթ մակընթացութիւն կ'բերէին Հայ կեանքի մէջ նոր ծանօթութիւն, նոր փորձառութիւն։ Յունական կրթութիւնով, գեղեցիկ իմացականութիւնով օժտուած շնորհագեղ թագուհի մը, թէև մեր կեանքի պայմաններուն անընտել, մեր սովորութեանց անմերձ, Կլէոպատրա, Արեւմտեան մտածումները առջև կ'բանայ Արտաշատի արքունիքին դուռները, և Արաքսի ջուրերուն մօտ, անոր դարի-դարիւ յորձանքներուն վերև դաշնակօրէն կ'լսուի Սոփոկլի ու Եւրիպիտէսի լեզուն։

Առաջին հաւաստիքն էր թէ Հայ ցեղը, Արեւելքի խորքերուն մէջ, Արեւմուտքի իմացական պատուաստին առանձնաշնորհութիւնը ունէր։

Մեր բնիկ աստուածներու հետ՝ հարաւի և արեւմուտքի դիքեր և դիցանուշներ կու գան յաջորդաբար մուտք գտնելու հեթանոսական պաշտամունքներու մէջ հայ մտքի առանձին դրոշմով, ճիշդ տեղափոխուած տունկերու պէս որ, բուսական մէկ գօտիէն միւսը անցած ատեն, իրենց հիւսուածքին մէջ, տերեւներու, ծաղիկներու և պտուղներու կազմութեանը մէջ կ'ունենան երկրորդ հայրենիքի մը կեանքին ամէն բաղադրիչ մասերը, երկինքէն՝ կապոյտ կ'առնեն, արեւէն ու աստղերէն՝ անոնց ջերմութիւնն և քնքշութիւնը, երանգներն և թոյրերը. հողէն ու տեղէն իրենց սնուցիչ ուժերը։

Այդ դարերը ունին պաշտամունքներ, դիք և դիցուհի, ունին քուրմ. Արմաւիրի սօսիներուն մէջ սպիտակ քարերէ շինուած մեհեանը իր հիմերուն վրայ կ'կանգնի, [illegible] նախազներ կ'զոհուին, սպիտակ ջորիներ և սպիտակ ձիեր նուէր կը տրուին. սրբանուէր անտառին մէջ տերեւալից ճիւղեր պատգամ կ'փսփսան. վարդի փունջեր, իրարու հետ խառն, բագիններու վրայ զարդ կ'շինեն։

Քրիստոնէական ժամանումներ, իրենց հիմնադրին մահուընէ անմիջապէս ետքը, հարաւէն դէպի հիւսիս, թէև քիչ մը վախնկոտ, ճամբայ կ'բանան. արքայազն իշխանուհի մը առաջին զոհը, իր համոզումին գերի, իր մաքուր արիւնովը կը թրջէ հողը հօրը դանակին ներքև։ Նոր համոզումին կուսակիցները, մարդասպան դանակին արիւնոտ տեսքէն թէև զգացին որ մեծ վտանգ կ'սպառնար, և սակայն, գաղտագողի, երբեմն կ'դարձնէին իրենց աստուածներուն և աւելի մարդկային կ'դատէին նոր Աստուածը որ զոհ չէր ուզեր իրենցմէ, և կ'յայտնուէին ի նպաստ անոր պաշտամունքին։

Կուգար Տրդատը. կուսական նոր աւիւններ կ'թանան Արարատի հողը, իր կեդրոնին մէջ, իր Աթոռանիստ կայքին ու դիրքին վրայ, մինչև որ Գրիգոր մը, Արտաշատի դղեակէն իբրև արգելոցէ դուրս հանուած, կ'հասնի, և այնուհետև, թագաւորական ոյժն ալ նոր մտածումին ի նպաստ առած, կենդանի խօսքը յայտնի կ'քարոզէր։

Այնուհետև, … բիրտ ոյժով ինկած են հին աստուածները իրենց մեհեաններովը. կրակը բռնկած է հին պաշտամունքի շէնքերուն մէջ, և շատ տեղ, հին սրբութեանց իբրև վերջին զոհեր, ինկած են քուրմերը բարձրացած ծուխին ոլորապտոյտ յորձանքին ներքև։

Շարժումը թէև կրօնական բնութիւն ունեցող, առաջին դպրոցներու դուռներ կ'բանար երկրին մէջ, և, շատ չանցած, աչքերը կ'դառնային դէպի լուսաւոր կեդրոններ, Բիւզանդիոն, Աթէնք, Ասորիք։

Դար մը ամբողջ, քաղաքական և հոգեւորական իշխանութիւնները շատ անգամ ձեռք ձեռքի տուած, օժանդակներ են նոր գաղափարներու պաշտամունքին. Յոյն և ասորի հոգեւորական պաշտօնեաներու հիւրընկալ է Հայաստանը. կ'խօսին, կ'քարոզեն։

Այդ ամէն շարժումները խլրտումները, դղրդումները, դէպի արեւմտեան լոյս — կեդրոններ նայուածքը՝ մեծ ապացոյցներ էին թէ Հայ ցեղը կրակ ունէր իր ուղեղին մէջ, հոգեկան թռչանքի պէտքը կ'զգար իր էութեանը մէջ։

Բայց ի՞նչ, դարը, ինք չի կարդար. չէր խօսիր իր լեզուովը. իր գիրքերը չունի. աղմուկ, խլրտում, երգ՝ թերեւս, խօսք, պաշտամունք, նոր Աստուած, նոր քարոզ, նոր խո՜ւնկ… ու ան ոչինչ կ'իմանայ, ոչ իսկ կէս բան, ոչ իսկ յիշատակ մը իր հոգիին մէջ։ Ունի դաւանանքի արտաքինը, [illegible] ջուրով կ'լուան զինքը, իւղ կ'քսեն իր մարմինին որոշ մասերուն վրայ, բայց ան, իր հոգեկան էութեանը մէջ, իր քանդուած մեհեաններուն յիշատակը ունի մասամբ, ու իրմէ հեռի քշուած աստուածներուն աւելի մօտ կ'զգայ ինքզինքը։

Իր ականջներէն չէին կրցած խօսիլ դէպի հոգիին խորը։

Էակ մը պէտք էր որ, իբրև ընդհանրական հոգի, իր մէջը կրէր հայրենիքի մը այդ մեծ ցաւը, որ անով պայքարուէր և կամ, ինչպէս կ'ըսէ ժամանակակից պատմութիւնը, անով ցանգարկուէր, և մեծ յուզմունքով մը մեծ յղացում ունենար, — Հայ միտքը ազատել կաշկանդումէ։

Այդ ոգին եղաւ Տարօնցի մը, որ իր ցեղին արքայական կեդրոնին մէջ ապրած, կրցեր էր ուշադիր ըլլալ երկրին պէտքերուն և ըմբռներ էր տիրող ցաւերը։ Ցաւերը ծնուցած էին ցաւեր. և Տարօնցին, Մեսրոպ, գաղափարի մը բոլորանուէր ըլլալու համար, վանական տարազը յանձն կ'առնէ և այնուհետև, անկաշկանդ, թօթափուած ուրիշ ո՛և իցէ պէտքերէ, կապանքէ, երկրին մէջ նոր վերածնութեան մը հետամուտ է անհատական ջանքերով։ Իր առաջին այցելութիւնովը, կը տեսնէր Գողթնը, իբրև մանրանկար երկրին, իր հնութեանը մէջ. կ'երգուին հին երգերը, հին սովորութիւնները կը տիրապետեն, հին ոյժերը ոտքի վրայ են հոգիներու մէջ։

Ուրեմն ակներև էր թէ անօգուտ եղած էին մինչև այն ատեն թափուած ջանքերը, բոլոր սաստերը, բոլոր խօսքերը Յոյն և Ասորի քարոզիչներու։

Հասկցաւ ան, և, ստեղծագործական րոպէի մը մէջ, եզրակացուց թէ պէտք է, գաղափար մը ընդգրկել տալու համար, ո՛ւր որ ալ ըլլայ, ժողովուրդի մը խօսիլ իր լեզուովը, իր սեփական ձայներովը, իր յատուկ գիրերովն ու գիրքերովը։

Հազուադէպ բախտաւորութիւն մը մեզի, — պատմական ամէնէն գեղեցիկ ժառանգութիւնը — որ Ազգը ունեցաւ այդ օրերուն իր երկու բարձր, կրօնական և քաղաքական Աթոռներուն վրայ՝ երկու հազուադէպ անձնաւորութիւններ, — Հայրապետն ու Թագաւորը, Սահակ Պարթև և Վռամշապուհ։

Երեք ձեռքեր, առաջին րոպէէն, ներդաշնակուած են իրարու, գաղափարի մը շուրջը ձեւացուցած են երրորդութիւն մը, մէկը կ'օժանդակէ իր գահին բարձունքէն. երկրորդը իր մտքին ոյժը կ'խոստանայ հայրապետական գուրգուրանքով, երրորդ մը, ժողովրդային սէրով բռնկած, կ'երգէ Հայ գիրը, նոր Մովսէս մը իր Կորիւն աշակերտին պատմութեանը մէջ, և արդէն սկիզբ դրուած է գրքի ստեղծագործութեանը։

Հայրենիքի մը պատանիները, այդ րոպէին, արդէն ա՛լ ստիպուած չեն տարիներով չարչրկուելու, իրենց սկզբնական դաստիարակութեանը մէջ, օտար դպրութիւնով, գալիքին մէջ օտար աստղերու ներքև մոլելու իրենց օրերը և կամ, Հայ պատմագրի մը խօսքով, ասորական կապանքներէն իբրև թէ խաւարէն դէպ ի լոյս՝ խոյանք մը, թռչանք մը։

Աշխատանքին մէջ, հասարակ ըմբռնումով, կրօնական ոգին է որ կ'ներգործէ։ Բայց Հայ միտքը, գոնէ այն ատեն, իր ներքին ազդակներուն մէջ, կեանքի ամբողջութիւն մը կ'դաւանէր այն ոգին. Նայեցէ՛ք անոր ծալքերուն, քննեցէ՛ք մանր կրկտանքով, պիտի գտնէք նոյնը. առնուազն կրնանք եզրակացնել թէ ա՛յնքան ազգայնացած էր որ իրենք կ'զգային թէ կ'ապրին ատով, պէտք է ապրեցնեն ուրիշներ այն գաղափարին գործադրութիւնովը։ Շարժումը դարձաւ համազգային, կեդրոն եղաւ գաղափարի մը։

Աշխատանքը սկսաւ բոլոր թափով. Հայ լեզուն փոխ տուաւ իր բոլոր գեղեցկութիւնները գաղափարին արտայայտութեանը. հոգեկան յուզումի գերագոյն վիճակ մըն ալ լեզուին տուաւ երանգներ, նրբութիւններ, շարադասութեան այնպիսի գունագեղութիւն մը որ Հայ հոգիին ցոլացումն էր։ Մենք չենք գտներ բան մը որ ա՛յնքան մերը ըլլայ որքան գիր և գիրք. Նոյն իսկ թարգմանութեան մէջ որ Հայ գրիչներու առաջին գրական աշխատանքը եղաւ, ա՛յնքան փառալից ու ա՛յնքան հոյակապ է այդ դրոշմը։

Այդ օրերէ ասդին՝ երկրին մէջ քով քովի կանգուն մնացին, մէկը երկրին ժամանակակից՝ անոնց ձիւներով պսակագեղ աղուոր արեւի ներքև, Մասիս, միւսը՝ Հայ մտքին աշխատանք, Հայ ցեղին հոգեկան դրոշմով կնքուած, գրական հին լեզուն։ Ձիւնը տեղաց ամէն տարի Մասիսի և Արագածի գլխուն, քաղաքական փոթորիկներ եկան ու անցան մեր գլուխներէն. ատեն մը Արեւելքն ու Արեւմուտքը իրարու դաշնակից՝ մեր դէմ ելան, կրօնական մոլեռանդութիւններ, զինուած մարդկային բոլոր հրէշութիւններով, աւեր ու քանդում սրսկեցին մեր կեանքի մէջ. բարբարոսական հոսանքներ, ալիք ալիքի ետև, եկան ու անցան աղետաւոր ծփանքներով, առին տարան… և սակայն իրենք էին որ անդարձ սրբուեցան, և գրի ու գրքի դաւանանք մը Հայ ժողովուրդին մէջ, իբրև կենսական հիւթ, զինքը ապրեցուց հրէական կրակի մը պէս որ պահուած էր աւերքներու ներքև։

Այդ գրի ու գրքի ներքև կարդացուած են Հայ ցեղի հոգիին ամէնէն գեղեցիկ կողմերը. Աստուածաշունչի մէջ Եսայի, Եզեկիէլ, Դանիէլ, Յոբ, Դաւիթ միշտ տուած են մեզի անուշ պատրանք մը ազգայնացած մտածումներու. Նոյն հնայքի ներքև կ'կարդանք անոնց լեզուովը մեզի եկած Եւսեբիոս, Ղուկասի և Փիլոնի գործերը, նոյն հրապուրանքով կը կարդանք Բարսեղ, Սեբերիանոս, ու անոնցմէ վեր՝ վճիտ կանոնաւորութիւնով, իշխանապէս հայերէնով մը Ոսկեբերան, թարգմանական գեղեցկութիւնով աւելի վայելուչ, այնպէս որ Ոսկեբերանը իբրև թէ զուտ մերը ըլլար։

Թէև ինչ որ ունինք այդ առաջին շարժումէն իբրև գրական արդիւնք՝ թարգմանութիւններ են, բայց լեզուն, իր էական մասերուն մէջ, որոնք սահմաններ ունին, — քերականութիւն և բառգիրք. արուեստի ինքնատիպ դրոշմով մը ի յայտ եկած է, — շարադրական կանոնաւորութիւն, բնականութիւն պարզագոյն նիւթերու մէջ. Իսկ երբ նիւթերը կը բարձրանան, լեզուն կ'առնէ [illegible] մը, և թարգմանիչը, ամէն կապերէ դուրս, կ'սկսի տեսակ մը ստեղծագործութիւն զանազան գոյներով, և այն ատեն հազարաւոր երանգներ, ծիածանի գոյներու պէս, իրարու կ'խառնուին, զիրար կը կարատեն։

Լեզուական արուեստին մէջ, որ Հայ հոգիին արտաքինն է, երկու գլխաւոր երակներ որոշակի կ'տեսնուին. մէկը յորդ է, առա՛տ, Երասխի յորձանքներուն պէս, [illegible]։ Ագաթանգեղոսի, Բիւզանդի, Մակաբայեցւոց գիրքերուն մէջ կը գեղու, դուրս կ'ելլէ ամէն ափունքներէ. գաղափարի մը գլխաւոր գիծը կ'որսէ, կ'մանրամասնէ նոյնանման ասացուածքներով, նոյնանշան բառերով. բառերու ամէն տեսակները իրարու կ'մօտենան իրենց խնամիներովը, իրենց իմաստի համասեռներովը։ Այդ կարգին մէջ զուտ Արեւելքն է որ ի յայտ կու գայ, և մեզի՝ անոնց որ իր ուսումովը պիտի զբաղին՝ կ'դառնայ մթերանոց մը՝ ուզած վաճառք ներդ քեզի տրամադրելու։ Իսկ միւս երակը անխառն ոսկիի հեղուկ մը կ'արտադրէ. ներքին հալոցի մը մէջ տարրալուծուած են արդէն բոլոր մնացորդները, և միայն ոսկին է որ պատրաստ ունի։ Այդ կողմէն Հայ միտքը բոլորովին արեւմուտքն է. և թերեւս քիչ մըն ալ աւելի բան մը իր հոյակապ բարձունքին մէջ։ Բնագիրներու և բաղդատական ուսումնասիրութիւնով տեսնուած է որ թարգմանութիւնները, մանաւանդ այդ կարգի մէջ գտնուածներ, Ոսկեբերան, Սեբերիանոս, լոկ ստրկական նմանութիւններ չեն, այլ [illegible]։ Ոսկեբերանի գործերուն համար վիեննական գրիչ մը կ'ըսէ. «Մաշտոցեան ոսկի գրչին մեծ պերճութեամբ ու վայելչութեամբ գրած՝ թարգմանիչն ալ նոյնպիսի ոսկեղէն գրչով մեզի փոխադրած է, անոր համար մեր գրագիտութեան գանձին ամենէն պատուական մարգարիտներուն կարգն են»։

Ո՞վ տուած էր մեզի այդ լեզուն եւ ո՞ւր սորվեցան առաջին շարժման գրիչները. վասն զի անգիր ազգ մը, առանց գրքի մինչև այն ատեն ապրող ցեղ չէր կրնար մէկ օրէն միւսը ազգային նշանագիր մը ձեռք ձգելէ ետքը, գրական՝ լեզուական այդպիսի հրաշալի աշխատանք մը մէջտեղ բերել։ Ո՞ր համալսարանները, ո՞ր երկրորդական հաստատութիւնները, իբրև թէ հալոցի մէջ թափուած ու կեդրոնացած ուժեր, յանկարծ այդքան ճոխութիւն տրամադրեցին դպրութեանց այնպիսի պէտքի մը, մանաւանդ սպասուածէ շատ աւելի։

Հարցումներ որոնք դժբախտաբար դրական պատմութիւնով չեն լուծուիր, և մեզի կ'մնայ լոկ մակացութիւնով ճամբայ բանալ մշուշներու մէջէն ու հասնիլ, գոնէ մասամբ, հաւանական եզրակացութեանց։

Տիգրանէ սկսեալ մեր պալատին մէջ, Կլէոպատրա թագուհիին հետ, յոյն դպրութեանց ճաշակը մուտ գտած է։ Արտաւազդի՝ գրական սեռի մը մէջ ունեցած անթերի յաջողութիւնը ենթադրել կու տայ որ դպրոց մը, իր տեսակովը միայն, գոյութիւն առած պիտի ըլլար։ Արտաւազդէ ետքը թէև ալ ուրիշ յիշատակութիւն չկայ, հաւանական չէ որ յունական դպրութեանց ուսումը վերջ գտած ըլլայ։ Քրիստոնէութեան մուտքը, յոյն գիրքերու յիշատակութիւնը, Բիւզանդիոնի հետ մեր պետական, կրօնական ու նախարարական տուներու յարաբերութիւնները հաւաստիքներ են թէ մերինները անծանօթ չէին կրնար մնալ արեւմուտքի մշակութեան։

Կար ուրեմն ու պէտք է ըլլար երկրին մէջ բան մը, ենթադրուածէն շատ աւելի, պալատական ու հայրապետական լեզու մը որ ճամբայ ըրած է, ձեւեր առած, խնամուած, ազնուացուած յունական մշակութեան ներքև, պահելով սակայն իր ինքնութիւնը, իր արեւելեան յատկութիւններն ու գեղեցկութիւնները։ Մեսրոպը, որ գրական շարժումին ներքին ուժն է, Հայրապետը, որ շարժման գլուխն և վարիչն է՝ ո՛չ միայն արքունիքին հետ են իրենց պաշտօններովը, այլ և յունական միտքեր են, ու լաւ գիտէին երկու բան, յոյն և հայ լեզուներ։

Ու եթէ այդպէս չըլլար, գիրերու գիւտէն անմիջապէս ետքը դժուար էր գտնել լեզու մը և սկսիլ հայացնել Աստուածաշունչը, յոյն Եկեղեցիի ամէնէն նշանաւոր Հայրերը, նոյնպէս և ասորի Հայրերու աւանդութիւնները, ինչպէս կ'գրէ ժամանակակից պատմութիւնը։ Այո՛, կը գրուէր լեզուով մը, անշուշտ անով որ այսօր ունինք այնքան հոյակապ, այնքան պատուական։

Այդ շարունակուած լեզուին հետ, որու վրայ աշխատած է ցեղը, ոգեւորութեան անօրինակ տարիներու մէջ, միտքերը բոցկցնող մտածումով մը լեզուին տուած է թռիչքներ, ճկուն, թեքուած հոգեկան անհրաժեշտ պահանջքներու։ Շարժումին մասնակիցներն ալ, բնականաբար, Հայ ցեղին մէջ անոնք էին որ ազգին պէտքերը զգացին ամէնէն աւելի, որ յուզումներովը գրաւուեցան ամէնքէն վեր։

Մեր քաղաքական վերջալոյսի մը օրերն էին, հարստութիւն մը, արեւմտեան ու արեւելեան բաղխումներու մէջ վատթարացած, մերթ ասդին, մերթ անդին տուած իր կուշտը, ուժասպառ ըլլալու վրայ էր։ Ցաւի աղաղակ մը, ստրկութեան հեռանկար մը, իր արիւնոտ և կսկծալի տեսքովը, հարկաւորաբար, պիտի տրտմեցնէր հայրենասէր սիրտեր։

Զգացած էին ատոնք որ իրենք չպիտի զօրէին իրենց ձեռքերովը արգիլել վայրէջք մը, դարձան ուրիշ կողմ, ու ստեղծեցին մտքի և հոգիի անկախութիւնը, ազգային գիրն ու գիրքը։

Աս է որ կ'մնայ քաղաքական վերջալոյսներէ ետքը, ա՛ս է որ մեր մտքի և հոգիի արշալոյսն է։

Չմեռա՜ւ գործը, չմեռաւ շարժումը, զի «Սահակի ու Մեսրոպի մահը հինգերորդ դարի շարժման վերջաբանը չէր։ Դա վերջ էր նիւթական գոյութեան, մսի և ոսկորի համար, մինչդեռ այդ երկու անունները ամբողջովին գաղափար են։ Այդ գաղափարի համար ոչինչ ընդհատում չէին երկու գերեզմանները, որոնցից մինը փորվեց Աշտիշատում, միւսը Օշականում»։

Ահաւասիկ դարը իր շարժմանը մէջ, ահա դէմքերը որոնք կ'կանգնին բարձունքներու վրայ, ահա իմացական էակը որ կ'թռթռայ կատարուած աշխատանքին ներքև, վասն զի գիր ու գիրք միայն շօշափելի ու զգալի ձեւեր ու երեւոյթներ չեն. այլ անոնց մէջ խօսուն է ամբողջ ցեղը, իր մտքի և ընդունակութեանց պատիւը։

Իցի՛ւ այս մեծ տօնը, կեդրոն ամբողջ սիրտերու և պաշտամունքի, յեղաշրջութիւն մը ըլլար մեր ամէն անհաշտութեանց, ազգային բոլոր անհասկացողութեանց մէջ, և ըլլար լուսագոյն սկիզբ մը նոր գաղափարներու որդեգրութեան, նոր կեանքի, նոր մշակութեան՝ ամօթով և ճգնաջանքերով չնայելու գաղափարական մեծ աշխատանքներու, եզական դէմքերու։

ՄԵԼՔՈՆ ԿԻՒՐՃԵԱՆ

ԱՐՏՕՆԱՏԷՐ ԲՈՒԶԱՆԴ ՔԷՉԵԱՆ
Ի Տպարանի «ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆ» Հայաթերթի
Կ. Պոլիս, Հօճա Խան ճատտէսի
Հանրային Պարտուց Վարչութեան քով